

## लघुकथा निर्माणका उपकरणहरू

लक्ष्मण अर्याल

सहप्राध्यापक, भाषासाहित्य विभाग, शहीद स्मृति बहुमुखी क्याम्पस, रत्ननगर, चितवन

### लेखसार

प्रस्तुत लेख लघुकथा निर्माणका उपकरण सम्बन्धी अध्ययनमा आधारित छ। यस लेखमा लघुकथाका उपकरणहरूलाई आधार उपकरण, मुख्य उपकरण र अन्य उपकरण भनी छुट्याई अध्ययन गरिएको छ। यसमा विषयवस्तुलाई आधार उपकरण, कथानक, पात्र, परिवेश, दृष्टिविन्दु, शैली र उद्देश्यलाई मुख्य उपकरण अनि मुख्य उपकरणभित्र रहने आधारमा संवाद र द्वन्द्वलाई अन्य उपकरण भनी केलाइएको छ। यसमा मूलतः पुस्तकालय विधिको उपयोग भएको छ। वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको समेत यसमा प्रयोग गरिएको छ। यस आलेखको मूलभूत उद्देश्य लघुकथामा उपकरणहरूको मात्रात्मक उपस्थितिलाई निर्धारण गर्नु र लघुकथा लेखन शिल्पको बोध गराउनु रहेको छ। आख्यानका अन्य प्रविधामा प्रयुक्त हुने तत्त्व भन्दा लघुकथामा प्रयुक्त हुने तत्त्व के के कारणले पृथक् छ भन्ने जानकारी लिन चाहनेहरूका लागि यो अध्ययन उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ।

प्रमुख शब्दावली : उपकरण, घटना तरङ्ग, पारिस्थितिक घटना, आलोडन, सिर्जनाक्रमको आधारविन्दु, कथ्य र लक्ष्य बीचको जोडक

### अध्ययनको पृष्ठभूमि

लघुकथा आख्यान विधाको प्रभावकारी प्रविधा हो। यसलाई लघुतम आख्यान भन्नु उपयुक्त हुन्छ। लघुतमको अर्थ आकारगत लघुता मात्र होइन घटनाहरूको अनगिन्ती हाँगाबिँगाले नजेलाएको पनि हो। कथ्य विषयको अगलबगल रिङ्दै लेखिनु र आफैमा पूर्ण हुनु पनि लघुकथाको घेरा हो। यसलाई सार कथा भनेर बुझ्नु हुँदैन। यो भिक्का हो, अग्रेट होइन र अग्रेटबाट निकालिएको अगुल्टो वा कोइला पनि होइन यो। यो आफैमा पूर्ण सानो टर्चलाइट हो तर सडकबत्ती होइन। टर्चलाई सडकबत्ती बनाउन सकिँदैन र सडकबत्तीलाई टर्च बनाउन पनि मिल्दैन। यो छोट्याइएको कथा होइन। भन्नुको मतलब लघुकथा आफैमा पूर्ण सावयव सिङ्गो रचना हो।

सानोमा पूर्ण हुनु लघुकथाको वैशिष्ट्य भएकाले यसको लेखनमा ज्यादा सावधानी अपनाउनु आवश्यक छ। लघुकथाका अङ्गहरू सबै कसिला बन्नुपर्ने कुरा त छँदै छ त्यसमा पनि यसको अन्त्य प्रभावोत्पादक हुनु जरुरी छ। अर्थात् लघुकथाको अन्त्यले पाठक प्रभावित पार्नुपर्छ। पाठक त्यतिखेर प्रभावित बन्छ जतिवेला लघुकथाको अन्त्यमा नाटकीयता आउँछ। नाटकीयता भनेको लघुकथा पढ्दै गर्दा लेखकको धारणामा बन्दै गएको स्थिति अन्त्यमा पुग्दा हठात् परिवर्तन हुनु हो। लघुकथामा यो स्थितिको सिर्जना हुनुहुनु लघुकथाकारको कुशलतामाथि निर्भर गर्छ।

यो आलेख लघुकथाको तत्त्वगत प्रस्तुतीकरणको सन्दर्भलाई केलाई तयार पारिएको छ। यसो गर्नुको मुख्य ध्येय लघुकथाको प्रविधात्मक स्थितिलाई मजबुत बनाउनु नै हो।

### अध्ययन विधि र प्रक्रिया

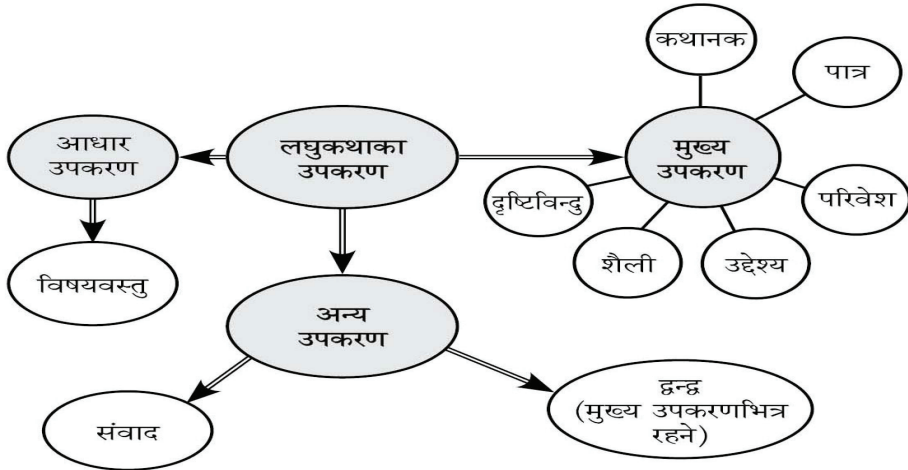
यो आलेख लघुकथाका निर्माणका आधारहरूसँग सम्बन्धित छ। यो गुणात्मक अध्ययन हो। पुस्तकालयीय विधिको उपयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएकाले यसमा द्वितीयक स्रोतका सामग्रीहरूको उपयोग भएको छ। यसमा लघुकथाका

उपकरणहरूलाई आधार उपकरण, मुख्य उपकरण र अन्य उपकरण भनी छुट्याई अध्ययन गरिएको छ। यसमा विषयवस्तुलाई आधार उपकरण भनिएको छ भने कथानक, पात्र, परिवेश, उद्देश्य, शैली र दृष्टिविन्दुलाई मुख्य उपकरण मानिएको छ। यसैगरी यहाँ मुख्य उपकरण भित्रै रहने भएकाले संवाद र द्वन्द्वलाई भने अन्य उपकरणका रूपमा विश्लेषण गरिएको छ।

### लघुकथाका उपकरणहरू

लघुकथा उपकरण लघुकथा निर्माणका आधार हुन्। विषयवस्तु लघुकथाको आधारशिला हो। यसकै जगमा लघुकथाको भवन खडा हुन्छ। यसैले विषयवस्तु लघुकथाको आधार उपकरण हो। कथानक, पात्र, परिवेश, प्रयोजन, संवाद, दृष्टिविन्दु, भाषा, शैली आदि विषयवस्तुको आधारमाथि लघुकथाको आकृति निर्माण गर्ने मुख्य उपकरण हुन्। यसलाई यसरी बुझाऊँ - घर निर्माणका लागि नभई नहुने अपरिहार्य कुरा घर निर्माण गर्ने ठाउँ वा घडेरी हो। घडेरी नै छैन भने अन्य ढुङ्गा, माटो, रड, सिमेन्ट, ईट आदि निर्माणसामग्री मात्र भएर घर बन्दैन। यस्तै लघुकथा-भवन बनाउने हो भने सबैभन्दा पहिला उपयुक्त विषयवस्तु चाहिन्छ। भनौं, विषयवस्तु लघुकथा-भवन निर्माणको घडेरी हो। यसैले यहाँ विषयवस्तुलाई लघुकथा निर्माणको आधार उपकरण भनिएको हो। अर्को कुरा ढुङ्गा, माटो, रड, सिमेन्ट आदिले घरको आकृति निर्माणमा मुख्य भूमिका निर्वाह गर्छन्। यसैले घर निर्माणका यी मुख्य तत्त्व हुन्। लघुकथा लेखनमा पनि कथानक, पात्र, परिवेश, उद्देश्य, शैली, दृष्टिविन्दु, आदिले विषयरूपी घडेरीमा लघुकथारूपी घर बनाउन मुख्यतत्त्वको काम गरेका हुन्छन्। यही भएर यहाँ कथानक, पात्र, परिवेश, उद्देश्य, शैली, दृष्टिविन्दु आदिलाई मुख्य उपकरण भनिएको हो।

संवाद र द्वन्द्वलाई पनि लघुकथाको मुख्य उपकरण मान्नेहरू पनि छन् तर ती मुख्य उपकरण भने होइनन्। लेखनमा संवादात्मक र वर्णनात्मक र शैली छन्। लेखकले यी दुईमध्ये कुनै एकलाई रोज्न सक्छ। यस्तै द्वन्द्व मुख्य उपकरणभित्र रहने तत्त्व हो अनिवार्य होइन। यसैले यहाँ संवाद र द्वन्द्वलाई अन्य उपकरणभित्र राखिएको छ। कतिपयले मुख्य उपकरण मान्ने शीर्षकलाई यहाँ अन्य उपकरणमा पनि राखिएको छैन किनकि यो कृतिको शीर्ष भाग हो। शीर्षक रचनाको अङ्ग हो अनिवार्य तत्त्व होइन। यही कारण यहाँ लघुकथाको उपकरणको चर्चा गर्दा आधार उपकरण, मुख्य उपकरण र अन्य उपकरण भनी वर्गीकरण गरिएको छ। यसलाई तलको आरेखमा हेरौं -



## १. लघुकथामा कथानकको प्रयोग

कथानकलाई शब्दकोशहरूले घटनाहरूको पूर्वापर क्रम एवं चरित्रको तादात्म्य भएको कथावस्तु वा कथासार भनेर चिनाएका छन्। यो घटनाको आधारबाट उब्जिएको हुन्छ। यो लघुकथाको अत्यावश्यक वा अपरिहार्य उपकरण हो। यसैले यसलाई मुख्य उपकरण पनि भनिन्छ। लघुकथाकारको मनमा उठेका घटनाहरूको मोटामोटी आरेख वा खाकाबाट कथानकको निर्माण हुन्छ। घटना भनेको लघुकथा लेख्नु अघि लघुकथाकारका मनमा उब्जिने धुमिल तरङ्ग हो। यसलाई घटनावली वा लघुकथाका हकमा अभ्र घटना तरङ्ग पनि भन्न सकिन्छ। घटना तरङ्ग वा घटनावली हुवहु लघुकथा होइन। लघुकथाकारले मस्तिष्कमा ठोकिन आएका घटना तरङ्गलाई समायोजन गर्छन् र लघुकथा बनाउँछन्। लघुकथाकारले धुमिल घटना तरङ्गलाई कथाकारिताको कालीगढीले सजाए पछि मात्र त्यसले लघुकथाको आकृति पाउँछ। अभ्र यस्तो पनि हुन्छ कि त्यो घटना आरेख लेखन र परिमार्जनका तहसम्म पुग्दा मस्तिष्कमा पहिलोचोटि कोरिएभन्दा पृथक् धारमा पनि बग्न सक्छ। घटनाहरू लघुकथाको कच्चा पदार्थ हुन्। घटनाहरू कालक्रमिक श्रृङ्खलामा आउँछन् भने कथानक कार्यकारण श्रृङ्खलामा रहन्छन्। घटना तरङ्गले जब रचना विधानको यात्रा तय गर्छ तब मात्र लघुकथा बन्छ। घटना तरङ्ग र लघुकथा बिचको विभाजक रेखा नै रचनाविधान हो। लघुकथालाई घटना तरङ्गको परिपक्व र तयारी अवस्था भन्न सकिन्छ।

सबै खाले घटनाबाट लघुकथाको कथानकको निर्माण हुँदैन। लघुकथाका कथानकका लागि उपयुक्त घटनाको चयन लघुकथाकारको पहिलो सर्त हो। लघुकथाकारले लघुकथाको कथानकका लागि घटना छान्दा बृहद् घटनाको जोहो गर्नु उपयुक्त हुँदैन। विशाल भवन निर्माण गर्दा र सानो दुई कोठे घर बनाउँदा एकै किसिमको र एकै परिमाणको निर्माण सामग्रीको उपयोग नभएभँ लघुकथा र अन्य आख्यानात्मक लेखनका लागि एकै खाले घटनाको उपयोग हुन सक्दैन। लघुकथामा घटनाका जालाहरू अनावश्यक कुरा हुन्। यसले लघुकथाको सटीक प्रस्तुतिमा आघात पुऱ्याउँछ। यसो भन्दैमा लघुकथा एउटै मात्र घटनाको सुइरो पनि होइन। एक घटनाबाट मात्र सशक्त द्वन्द्वको उत्पादन हुँदैन। सशक्त द्वन्द्वको उत्पादन बिना जबरजस्त लघुकथा बन्दैन। यस विषयमा प्रखर समालोचक मोहनराज शर्माको धारणा यस्तो छ –

एउटा मात्र स्वतन्त्र घटनाबाट कथानकमा चरम (क्लाइमेक्स) उत्पन्न हुँदैन। त्यसका लागि दुई वा दुईभन्दा बढी स्वतन्त्र घटनाहरू चाहिन्छन्। कम्तीमा दुई वटा स्वतन्त्र घटनाहरूको चाप वा दवाउबाट चरम सिर्जित हुन्छ .....। यसो नहुँदा कथानक अपुरो भई लघुकथा नै असफल हुन्छ। आकर्षणरहित, अप्रभावी, पढ्न मन नलाग्ने, भिन्न स्पर्श नगर्ने र अपरिपक्व एवं अधुरो खालका वर्तमान लघुकथा मध्ये सबै नै एउटा स्वतन्त्र घटनामा टिगुरिएका रचना हुन्। (शर्मा, २०७२, मधुपर्क, पृ.४२)

लघुकथा छोटो कथा होइन। यो लम्ब्याएर कथा पनि बन्दैन। कथाको कथानकलाई काटकुट पारेर लघुकथा बनाउन पनि मिल्दैन अनि लघुकथाको कथानकमा थपथाप पारी तन्काएर कथा बनाउन पनि सकिँदैन। लघुकथा आफैमा पूर्ण प्रविधा हो। लघुकथामा कथानकको रचनाविधान गर्दा विस्तारको बाटो अवलम्बन नगरी सङ्क्षेपलाई रोऱ्नुपर्छ।

लघुकथाको कथानक बुन्दा प्रारम्भ, घटना विकास र आकस्मिक अवतरणका क्रममा बुन्नुपर्छ। यसको प्रारम्भ अव्याख्यात्मक र सघन हुनु जरुरी छ। सघन भनेको भाषाको ओजिलो प्रयोग हो। छोटो र छिटोमा प्रभावकारी रूपमा व्यक्त गर्नुपर्ने भएकाले यसमा विस्तारको हस्तक्षेप हुनुहुँदैन। यसमा समस्याको रोपण, समस्याको वीजाङ्कुरण र द्वन्द्वबीजको सङ्केतन गर्नुपर्ने हुन्छ। प्रारम्भपश्चात् लघुकथाको कथानकलाई एकैचोटि उठाइन्छ र विकसित तुल्याइन्छ। यो लघुकथाको मध्य भाग हो। यो द्वन्द्वको उठान, द्वन्द्वको विकास, कौतुहलको सिर्जना र उत्कर्षको चरण हो। अनावश्यक तन्काउने, व्याख्या गर्ने, घटना विवरणहरू विस्तारमा प्रस्तुत गर्ने सुविधा यहाँ हुँदैन। यसो गर्दा लघुकथाको प्रभावकारितामा घाटा पुग्छ। यो चरणपश्चात् लघुकथाकारले कुनै विलम्ब नगरी कथानकलाई आकस्मिक अवतरणको स्थितिमा पुऱ्याउनुपर्छ। यो चरण लघुकथाको समापन चरण हो। यसलाई अन्त्य भाग पनि भन्न सकिन्छ। द्वन्द्वको

बैठान, कौतुहलको अवतरण र पटाक्षेप यस चरणमा सम्पन्न हुन्छन्। लघुकथाको कथानक बुनाइमा विद्युतप्रवाहको गति आवश्यक छ।

कथानकका दुई ढाँचा छन् – सरल र जटिल। सरल ढाँचालाई रैखिक र जटिल ढाँचालाई अरैखिक पनि भनिन्छ। रैखिक पनि दुई किसिमका हुन सक्छन् – पूर्ण रैखिक अनि वक्र रैखिक। पूर्ण रैखिक भनेको सरल रैखिक पनि हो। लघुकथाकार पूर्ण रैखिक ढाँचामा सीधा बाटो प्रयोग गरी लक्ष्यमा पुग्छ भने वक्र रैखिक ढाँचामा अलि घुमाउरो बाटो प्रयोग गरी लक्ष्य पक्कन्छ। पूर्ण वा सरल रैखिकमा घटनाहरूको क्रमिक श्रृङ्खला रहन्छ। यसमा अगाडि घटेका घटना अगाडि र पछाडि घटेका घटना पछाडि नै राखेर बुनिन्छ। पछाडि घटेका घटना अगाडि र अगाडि घटेका घटना पछाडि राखेर बुन्दा वक्र रैखिक ढाँचा बन्छ। वक्र रैखिक ढाँचा प्रयोगशील ढाँचा हो। यसमा क्षीण घटनाको प्रस्तुति पाइन्छ। यो ढाँचाले अति बौद्धिक पाठकको अपेक्षा गर्छ। हुनत यी सबै ढाँचाको प्रयोग नेपाली लघुकथामा भएका छन् तर लघुकथामा आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलालाई विस्तारमा व्याख्या गर्ने फुर्सद लघुकथाकारलाई नहुने भएकाले लघुकथाका लागि रैखिक ढाँचा नै उपयुक्त ढाँचा हो भन्न सकिन्छ। अधिकांश लेखक अनि पाठकहरू पनि यो ढाँचा नै बढी मन पराउँछन्।

सरल कथानक लघुकथाका लागि उपयुक्त हुन्छ। छोटो कालखण्डमा घटित कुनै एक घटना लघुकथाका लागि उपयोगी ठहरिन्छ। जटिल कथानकको उपयोग भने कथा, उपन्यास आदि विधाका लागि गरिन्छ। जटिल कथानकमा लामो कालखण्डमा घटित घटनाहरू हुन्छन्। – (निशान्तर, सन् २०१९, लघुकथा कलश, पृ.१९६)

लघुकथाको कथानक सत्य घटना पनि हुन सक्छ। सत्य घटनामा आधारित भएर लघुकथा लेख्दा लघुकथाकार सचेत भएन भने त्यो लघुकथा अस्वभाविक र प्रभावहीन बन्न सक्छ। सत्य घटनालाई लघुकथामा उपयोग गर्दा लघुकथाकारले त्यसलाई सार्वजनीन बनाउन सक्नु पर्छ। कतिपय लघुकथाकारहरूले पाठकलाई लघुकथा पठनपश्चात् आश्चर्यमा पार्न बलजफती भड्का उत्पन्न गराउने प्रयत्न गर्दा लघुकथामा क्षति पुगेको देखिन्छ। लघुकथाका नाममा चुड्किला बन्ने स्थिति यसैको परिणाम हो। यस्तै कथानकमा व्यङ्ग्यलाई प्रयोग गर्दा लघुकथाको प्रभावकारिता र स्तरीयता बढ्छ तर व्यङ्ग्य कृतिम वा बनावटी भने हुनुहुँदैन। बलजफती लादिएको कृतिम व्यङ्ग्यले पनि लघुकथालाई चुड्किलाकै दिशातिर लैजान्छ।

## २. लघुकथामा पात्र प्रयोग अवस्था

पात्र लघुकथाभित्र घटना घटाउने उपकरण हो। यसले कथानकलाई जीवन दिई गतिशीलता प्रदान गर्दछ। छोटो संरचनामा प्रभावकारिता ल्याउनुपर्ने भएका कारण लघुकथामा धेरै पात्रको प्रयोग वर्जित छ। छोटोमा छिटो व्यक्त गर्नुपर्ने कारण लघुकथामा प्रयोग भएका पात्रहरू कथा र उपन्यासमा भन्दा विकसित हुन पाउँदैनन्। यसैले लघुकथामा पात्रहरूको चरित्रगाथा तयार हुँदैन। लघुकथामा पात्रप्रयोगका विषयमा मोहनराज शर्मा भन्छन् –

उपन्यासमा घटनाको वाहुल्यताका कारण पात्रको पनि आधिक्य हुन्छ। यसका विपरीत घटनाको न्यूनताका कारण कथामा पात्रको स्वल्पता र लघुकथामा एकदमै स्वल्पता हुन्छ। (शर्मा, २०५९, समकालीन साहित्य, पृ. ९)

लघुकथामा विपात्रताको स्थितिलाई इन्कार गर्ने समालोचक राजेन्द्र सुवेदीको लघुकथामा पात्रप्रयोग सम्बन्धी धारणा यस्तो छ –

पात्र कथामा जस्तै लघुकथामा पनि आवश्यक मानिन्छन्। पात्र अर्थात् चरित्रको सङ्ख्या भने लघुकथामा अति नै सीमित हुनुपर्दछ। वस्तुको भोक्ता र समाख्याता अलग रहेर पनि कथाको निर्माण हुन्छ र समाख्याता स्वयं नै वस्तुको भोक्ता भएर पनि कथाको निर्माण हुन्छ तर कथामा

जस्तै विपात्रताको स्थिति भने लघुकथाको गुण बन्न सक्दैन । (सुवेदी, २०७२, मधुपर्क, पृ. ९)

कतिपय समालोचकहरू लघुकथामा पात्रका चरित्रको विकास नहुने भएकाले चरित्र चित्रण गरिदैन भन्छन् । यसै सन्दर्भमा समालोचक लक्ष्मणप्रसाद गौतम भन्छन् –

कथा उपन्यास र अन्य आख्यानात्मक कृतिमा जस्तो पात्रको चरित्र चित्रण लघुकथामा प्रायः नहुने भएकाले तिनलाई पात्र वा चरित्र भन्दा सहभागी भन्नु युक्तिसङ्गत हुन्छ । (गौतम, २०७२, मधुपर्क, पृ. ४७)

लघुकथामा पात्रहरूको उपस्थिति कथाको जस्तो नभए पनि प्रयोगको प्रकार भने लगभग उस्तै उस्तै हुन्छ । लघुकथामा प्रयुक्त हुनसक्ने पात्रहरूको प्रकारलाई सङ्क्षेपमा यहाँ अभिरेखाङ्कन गरिएको छ –

- (१) लैङ्गिक स्वरूपको आधार : यस आधारमा पात्रहरू नारी र पुरुष गरी दुई प्रकारका छन् ।
- (२) भूमिकागत आधार : लघुकथामा प्रयोग हुने पात्रहरूको भूमिका कमबेसी हुनसक्छ । लघुकथामा बढी भूमिका भएका पात्रहरू प्रमुख पात्र हुन् । लघुकथाको कथानकलाई डोच्याउन आउने बढी भूमिका भएका पात्रहरू नायकीय गुण (नायिका पनि) ले भरिपूर्ण हुन्छन् । लघुकथाको मुख्य पात्र असल नै हुनुपर्छ भन्ने छैन, खराब पात्र पनि भूमिकाका हिसाबले मुख्य हुनसक्छ । खराब पात्रमा नायकीय गुण नभएर खलनायकीय स्वभाव हुने गर्छ । लघुकथामा एकाध सहायक र गौण पात्र पनि रहन सक्छन् । लघुकथामा मुख्य पात्रका सहयोगी पात्रहरू सहायक र नगण्य भूमिका रहेका पात्रहरू गौणका रूपमा आउँछन् ।
- (३) आनीबानीको आधार : पात्रहरूमा सकारात्मक या नकारात्मक आनीबानी हुनसक्छ । सकारात्मक आनीबानी भएकाहरू अनुकूल हुन् भने नकारात्मक आनीबानी भएकाहरू प्रतिकूल हुन् ।
- (४) गतिशीलताका आधार : लघुकथामा गतिशील र गतिहीन पात्र पनि आउन सक्छन् । स्वभावमा परिवर्तन हुने पात्रहरू गतिशील हुन् भने स्वभावमा परिवर्तन नहुने पात्रहरू गतिहीन हुन् । यसलाई अर्को शब्दमा क्रमशः परिवर्तनशील र स्थिर पनि भनिन्छ ।
- (५) वर्गीयताको आधार : यस आधारमा लघुकथाका पात्रहरू वर्गीय र व्यक्तिगत हुन सक्छन् । वर्गीय भनेका हाम्रा समाजमा जताततै भेटिने पात्र हुन् । यस्तो पात्र एकलैले समूहको प्रतिनिधित्व गर्छ । यसका अतिरिक्त व्यक्तिगत पात्रहरू भने समाजमा जताततै भेटिदैनन् । व्यक्तिगत पात्रहरू समूहको प्रतिनिधित्व गरेर आउन सक्दैनन् । मनोवैज्ञानिक विषयका लघुकथाहरूमा वैयक्तिक पात्र हुन्छन् ।
- (६) उपस्थितिको आधार : यस आधारमा पात्रहरू मञ्चीय र नेपथ्य हुन्छन् । लघुकथामा प्रत्यक्ष भूमिका जनाउने पात्र मञ्चीय पात्र हुन् भने अप्रत्यक्ष भूमिका जनाउने पात्रहरू नेपथ्य पात्र हुन् । मञ्चीय पात्रलाई नेपथ्य पात्रले सघाएका हुन्छन् ।
- (७) बाँधिने आधार : यस आधारमा लघुकथाका पात्रहरू बद्ध र मुक्त हुन्छन् । लघुकथामा बाँधिअर्थपूर्ण बन्ने पात्रहरू बद्ध पात्र हुन् भने लघुकथामा नबाँधिअर्थपूर्ण बन्ने पात्रहरू मुक्त पात्र हुन् ।
- (८) प्राणीवर्गका आधार : यस आधारमा लघुकथाका पात्रहरू मानवीय र मानवेतर हुन्छन् । लघुकथामा आएका मान्छेहरू मानवीय पात्र हुन् भने पशु, पन्छी आदि मानवेतर पात्र हुन् । मानवेतर पात्रले पनि लघुकथामा मानवीय भूमिका पाएका हुन्छन् । मानवेतर पात्रहरू पनि मान्छेजस्तै बोल्छन्, व्यवहार गर्छन् । लघुकथामा मानवीय पात्रको उपयोग गर्नुको मतलव मान्छेलाई परोक्ष रूपमा मानवजन्य विधिव्यवहार सिकाउनु नै रहेको हुन्छ । लघुकथामा मान्छे मात्र, पशुपन्छी मात्र या पशुपन्छी र मान्छे दुबै प्रयोग हुने स्थिति पनि हुन्छ । यस्तै देवता, राक्षस, परी जस्ता अदृश्य शक्ति पनि पात्रका रूपमा आउन सक्छन् ।
- (९) सचेतनाका आधार : यस आधारमा लघुकथामा पात्रहरू सजीव र निर्जीवका रूपमा प्रयोग हुन्छन् । मान्छे, पशुपन्छी

आदि जीवन भएका पात्रहरू सजीव पात्र हुन् भने ढुङ्गा, माटो, वनस्पति, घर, कलम, पुस्तक आदि जीवन नभएका पात्रहरू निर्जीव पात्र हुन्। लघुकथा आख्यान भएकाले निर्जीव पात्रको प्रयोग पनि सान्दर्भिक नै हुन जान्छ। लघुकथाकारले निर्जीव पात्रमा जीवन भरेको हुन्छ। निर्जीव पात्रले पनि सजीव पात्रलाई मार्गदर्शन गरेको हुन्छ।

(१०) दृष्टिविन्दुका आधार : यस आधारमा पात्रहरू प्रथम पुरुषात्मक र तृतीय पुरुषात्मक हुन्छन्। म, हामी प्रथम पुरुषका रूपमा आएका पात्रहरू प्रथम पुरुषात्मक पात्र हुन् भने ऊ, यो, त्यो, यी, ती, यिनीहरू, तिनीहरू जस्ता तृतीय पुरुष सर्वनामका रूपमा आएका वा नामै तोकिएका (विवेक, कञ्चन, जया, माला आदि) पात्रहरू तृतीय पुरुषात्मक पात्र हुन्।

यसका अतिरिक्त उमेरका हिसाबले बाल, युवा र बृद्ध, पठनका हिसाबले पठित, अपठित र सामान्य साक्षर, समृद्धताका हिसाबले गरीब वर्ग, मध्यम वर्ग र धनी वर्ग, मानसिकताका हिसाबले सचेत र विक्षिप्त, अङ्गगत हिसाबले सवलाङ्ग र विकलाङ्ग आदि पात्रहरू पनि लघुकथामा आउन सक्छन्।

लघुकथामा जुन धरातलका पात्र छन् उनीहरूलाई त्यही धरातलको सम्वाद बोलाउनुपर्छ, जस्तै – लघुकथामा अपठित पात्रको प्रयोग गरिएको छ भने उसले प्रयोग गर्ने तहको भाषा नै उसबाट बोलाउनुपर्छ। लघुकथामा नपढेको पात्रले पठित व्यक्तिले प्रयोग गर्ने उच्च कोटिको र बौद्धिक सम्वाद बोल्न थाल्यो भने अस्वभाविक बन्छ। यसैले पात्रले प्रयोग गर्ने सम्वादका लागि उसको स्थिति हेरेर उपयुक्त भाषिक छनोट गर्नेतर्फ लघुकथाकार सचेत बन्नु उपयुक्त हुन्छ।

### ३. लघुकथामा परिवेश

परिवेश लघुकथाको अर्को महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो। यो लघुकथाको सङ्क्षिप्त कायाभिन्न भेटिने देश, काल र वातावरण हो। कथा र उपन्यासमा भैं लघुकथामा पनि स्थानिक, कालिक र पारिस्थितिक परिवेश रहन्छ। घटना कहाँ घटेको हो ? घटना कहिले घटेको हो ? र घटना कस्तो अवस्थामा घटेको हो ? यही तीन प्रश्नको जवाफमा क्रमशः स्थानिक, कालिक र पारिस्थितिक परिवेशको निर्मिति हुन्छ। लघुकथामा आउने परिवेशमा सत्यता, यथार्थता र जीवन्तता हुनुपर्छ। सत्यताको अर्थ सत्यापन हो, स्वीकार्यता हो। अर्थात् स्थानिक स्वीकार्यता, कालिक स्वीकार्यता र पारिस्थितिक स्वीकार्यता। जस्तै – ‘धानको गाँज’ भनियो भने सत्यता रहन्छ तर धानको ‘रुख’ भनियो भने सत्यता रहँदैन। यस्तै चितवनको परिवेश वर्णन गर्दा युरोपको सुविधा सम्पन्न सहरको जस्तो स्वरूप खिचियो भने असत्य हुन्छ, उडन्ते कुरा कुरा हुन्छ। भानुभक्तकालीन समय र पात्रको चित्र खिचेर लेखिने लघुकथामा आजको युग जवर्जस्ती घुसाइनु असत्य ठहर्छ र आजको युगको कुरा गर्दा भानुभक्तको युग प्रविष्ट गराइनु सत्यता विपरीत हुन जान्छ। यथार्थता भनेको सामाजिक परिवेशमा घटेका र घट्न सक्ने घटनाको खिपाइ हो। यसले विश्वसनीयता जगाउन मद्दत गर्छ। यहाँ जीवन्तता भनेको लघुकथाको पारिवेशिक जिउँदो अवस्था हो। अर्थात् लघुकथा जहिले र जुन कालमा पढिए पनि परिवेशको ‘तस्वीर सत्यता’ रहिरहनु हो। जीवन्तताका लागि लघुकथाकारले प्रयोग गर्ने भाषिक बुनोटले पनि केही न केही भरथेग गर्छ।

लघुकथामा एक स्थानिक, एक कालिक र एक पारिस्थितिक घटनाको उपयोगका कुरा पनि यदाकदा उठ्ने गरेको छ। यो कुरा उठाउनेहरूले लघुकथाको सङ्क्षिप्त संरचनाको हवाला दिएका छन् तर पृथक् स्थानिक, बहुकालिक र भिन्न भिन्न पारिस्थितिक घटनाहरूलाई एउटै लघुकथामा उनेर पनि राम्रा लघुकथा लेखिएका छन्। धेरै अगाडि घटेका घटनाहरू पनि स्मृतिका माध्यमबाट वर्तमानसँग जोडिएर आउँदा र पृथक् स्थानिक एवं भिन्न भिन्न पारिस्थितिक घटनाहरू एउटै लघुकथाभित्र उनीएर आउँदा पनि लघुकथाको स्तर घट्दैन बढ्छ तर तिनको खिपाइमा लघुकथाकारको कुशलता भने भल्कनुपर्छ।

लघुकथामा लघु परिवेशकै वकालत हुन्छ किनकि लघुतम आख्यान भएकाले लघुकथामा परिवेशले फैलिने अवसर नै पाउँदैन। यसैले लघुकथामा परिवेशको सङ्केत मात्र गरिएको हुन्छ। यसो भन्नुको मतलव लघुकथामा स्थानिक,



कालिक र पारिस्थितिक सीमितता हुनुपर्छ भन्ने हो ।

#### ४. लघुकथा लेखनको प्रयोजन

प्रयोजन बिना कुनै पनि काम गरिन्न । लघुकथा लेखन पनि लघुकथाकारको काम हो । यसैले यो पनि प्रयोजनरहित हुँदैन । पूर्वमा आचार्यहरूले धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, आनन्द/प्रीति, रक्षा, उपदेश/शिक्षा, सुरक्षा, फलप्राप्ति, प्रियता, यश/कीर्ति, रसनिष्पत्ति, व्यवहारविज्ञान, विश्राम, अन्तश्चमत्कार, बुद्धि, हित, मनोरञ्जन/विनोद, नयाँ व्यवहार आदिलाई साहित्यको उद्देश्यका रूपमा स्वीकारेका छन् । पश्चिममा भने आनन्द, नीति शिक्षा, मनोरञ्जन, कौतुहल सृष्टि, हास्य, सुधार, समस्याचित्रण, राजनैतिक चित्रण, जीवनदर्शनको प्रकटीकरण, लोकहित र लोक मङ्गल, सौन्दर्यको खोजी, चरमोल्लास आदिलाई साहित्यको प्रयोजन मानिएको छ । लघुकथा पनि साहित्यकै विधाप्रविधा भित्र पर्ने भएकाले यसको सिर्जन र पठनको उद्देश्य भिन्दै हुँदैन । पूर्व र पश्चिमका उभूत उद्देश्यहरू कुनै न कुनै आधारमा लघुकथाका पनि उद्देश्य बन्न पुग्छन् ।

यथार्थको खुलस्तीकरण नै आजका लघुकथाको मुख्य प्रयोजन हो । सामाजिक विकृति र विसंगति प्रति व्यङ्ग्य गर्दै गलतहरूमा सुधारको अपेक्षा गर्नु पनि लघुकथाका प्रयोजन हुन् । यसैलाई अर्को शब्दमा भन्ने हो भने मानवोत्थानिक सन्देश ध्वनित हुनु पनि लघुकथाको प्रयोजन हो ।

लघुकथाको प्रयोजनको कुरा गर्दा लेखकगत र पाठकगत भनेर छुट्याइनुपर्छ । जसले जे जे भने पनि लेखकगत प्रयोजन 'स्वान्त सुखाय' नै हो । लघुकथा लेखेर कीर्ति/प्रसिद्धि, आर्थिक लाभ पनि प्राप्त हुनसक्छ । तर यो कर्मको सफलताको पछि पछि डोरिएर आउने कुरा हुन् । यो लेखन अब्बल हुँदाको परिणाम हो । लेखकीय 'स्वान्त सुखाय'को प्रयोजनभित्र सामाजिक सुख, शान्ति र सद्भावको प्रयोजन पनि निहीत हुनुपर्छ । सामाजिक सुख, शान्ति र सद्भाव नजोडिने लेखनको कुनै महत्त्व हुँदैन । यसैले लघुकथाको लेखनमा सामाजिक दायरालाई सकुशल जोगाउनु पनि लेखकीय उद्देश्यभित्रै रहनुपर्ने कुरा हो । यस्तै लघुकथाको लेखननदी मानवीयता छोडेर बग्नुपर्छ । मान्छे र उसको समाज नछोडिएका लघुकथाहरू सफल लघुकथा होइनन् । पाठकगत प्रयोजन पठनपश्चात्को सन्तुष्टि हो । लघुकथामा आएका परिस्थितिका माध्यमबाट पाठकभित्र सन्तुष्टिको प्रवेश हुन्छ र उसलाई गलतको त्याग गर्दै असलतिरको बाटो खोल्न मदत गर्छ । अर्थात् एउटा राम्रो लघुकथाले के गर्ने र के नगर्ने भन्ने कुरामा रहेको दोधारको मनोदशाबाट पाठकलाई मुक्त गराउँछ ।

#### ५. दृष्टिविन्दु

दृष्टिविन्दु लघुकथाको शैलीगत तत्व हो । यो लघुकथाकारले लघुकथा व्यक्त गर्नका लागि रोजेको ढङ्ग र ढाँचा नै हो । कसको कथा कसले भन्दै छ भन्ने कुरा दृष्टिविन्दुबाट खुल्छ । अन्य विधामा भैं यसमा पनि प्रथमपुरुष र तृतीयपुरुष गरी दुई ढाँचा प्रचलित छन् ।

(क) प्रथमपुरुष दृष्टिविन्दु : प्रथमपुरुष दृष्टिविन्दुलाई अन्तरङ्ग दृष्टिविन्दु पनि भनिन्छ । म, हामी जस्ता सर्वनामका रूपमा लघुकथाभित्र प्रवेश गरी मुख्य, सहायक वा गौण रूपमा आउनु यसको विशेषता हो । यसमा लघुकथाकार आफैं भित्र पस्दा लघुकथाको शैली आत्मकथा जस्तो बन्न जान्छ र लघुकथा लघुकथा जस्तो नभएर आत्मकथाको सानो अंश बन्ने खतरा पनि हुन्छ । लघुकथाकारले यो खतराबाट लघुकथालाई बचाउन मनगरे कुशलता देखाउनु जरुरी छ । वरिष्ठ समालोचक मोहनराज शर्मा प्रथमपुरुष दृष्टिविन्दुका शक्ति र सीमा दुबै देख्छन् । यस विषयमा उनको धारणा यस्तो छ -

यस (प्रथमपुरुष) दृष्टिविन्दुका केही लाभ पनि छन्, जस्तै - आख्यानमा विश्वसनीयता आउँछ ।

पाठकले रचनामा भनिएका कुरालाई लेखको प्रत्यक्ष अनुभव ठान्छ । साथै म को प्रयोगबाट

पाठकसँग सहजै आत्मीयता र घनिष्ठता पनि स्थापित हुन्छ। यसका केही सीमा वा बेफाइदा पनि छन्, जस्तै – म ले आफ्ना विचार व्यक्त गर्दछ तर अर्काको विचार व्यक्त गर्न सक्दैन। त्यस्तै म ले आफ्ना सन्दर्भबाट आ नो परिवेश देखाउन सक्छ तर अर्काको परिवेशबाट आफूलाई देखाउन सक्दैन। (शर्मा, समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग, २०६३, पृ. ४१०)

(ख) तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दु : कथावाचक (समाख्याता) आफू लघुकथा भित्र नपसी तटस्त बसेर लेखिने लघुकथाहरू तृतीयपुरुष दृष्टिविन्दुका लघुकथा हुन्। यो, त्यो, यी, ती, यिनी, तिनी, यिनीहरू, तिनीहरू आदि सर्वनाम र समता, ममता, उद्देश्य, शैवाल जस्ता नामका रूपमा पात्र आउनु यसको विशेषता हो। कथावाचक लघुकथा बारि रहने भएकाले यसलाई बहिरङ्ग दृष्टिविन्दु पनि भनिएको पाइन्छ। यस्तो दृष्टिविन्दुमा लघुकथाकार आ ना विचारलाई व्यक्त गर्नका लागि आफू प्रत्यक्ष उपस्थित नभएरै पनि लघुकथाको कुनै पात्रमा पस्छ। यस्तो लेखक पसेको पात्रलाई लघुकथाकारको मुखपात्र भनिन्छ।

#### ६. लघुकथाको भाषा

कुनै पनि सिर्जनाको एउटा क्रम हुन्छ। परिवेश सिर्जनाक्रमको आधारविन्दु हो। भनौं परिवेशबाटै लेखन विषयको उठान हुन्छ। परिवेशको साक्षात्कारपश्चात् लेखकभित्र आलोडन उत्पन्न भयो भने उसको सिर्जनाक्रमको थालनी हुन्छ। परिवेशको साक्षात्कारले लेखकमा हुँडलो नमच्चिए त्यो क्रम अगाडि बढ्दैन। जब सिर्जनाक्रम अगाडि बढ्छ तब पोख्ने माध्यमको आवश्यकता पर्छ। साहित्यमा पोख्ने माध्यम भनेको भाषा हो। अर्थात् भाषाले अमूर्त विचारलाई मूर्त रूपमा प्रकट गर्ने कार्य गर्छ। लघुकथा पनि साहित्यिक सिर्जना भएकाले यसको लेखनक्रम पनि त्यही बाटो हुँदै अगाडि बढ्छ।

भाषा विचार प्रकटीकरणको सशक्त माध्यम हो। कथ्य होस् या लेख्य जुनसुकै अभिव्यक्तिको प्रभावकारिताका लागि बलियो भाषाशैलीको उपयोग आवश्यक छ। सपाट वर्णन नभई प्रतीकात्मक, ध्वन्यात्मक, आलङ्कारिक, व्यङ्ग्यात्मक हुनु नै भाषाको बलियो प्रयोग हो। साहित्यका विधापिच्छे भाषिक प्रयोगका तौरतरिका फरक हुन्छ। लघुकथाले ओजिलो र कसिलो भाषाको माग गर्छ। भनौं, मितव्ययी शब्दसन्तुलन लघुकथाको सुगठित शरीर हो। लघुकथाको भाषा जमेको हिउँभैँ नभई सङ्गो पानीभैँ सलल बग्ने हुनुपर्छ। लघुकथाको पनि आफ्नो लय हुन्छ। गीत, कविता आदिमा भावात्मक लयको अपेक्षा हुन्छ भने लघुकथामा विचारको लय अपेक्षित हुन्छ। भाषाको माध्यमबाट लघुकथामा कथानक, पात्र, परिवेश, उद्देश्य आदि सबै तत्त्वहरू व्यक्त हुन्छन्। अतिभावुकता व्यक्त गर्ने भाषाको प्रयोग लघुकथामा वर्जित छ। आयामगत लघुता भएका कारण यसमा वर्णनात्मक र विवरणात्मक भन्दा सूत्रात्मक र चित्रात्मक भाषाको प्रयोग हुनु बढी सान्दर्भिक हुन्छ। लघुकथाकारमा सजगता, सरलता र शब्दचयनप्रतिको गम्भीरता हुनु आवश्यक छ किनकि यिनीहरू लघुकथाका प्राणतत्त्व हुन्। आडम्बरी र कृतिम भाषा लघुकथाका खराब क्षेत्र हुन्। दरिलो र कसिलो भाषाले लघुकथालाई जीवन्त बनाउँछ। विषयवस्तु जतिसुकै सशक्त छाने पनि भाषाको उपयोगमा ध्यान दिइएन भने लघुकथाको प्रभावकारिता दुर्घटित बन्छ।

घटना मात्र लघुकथा होइन। विशिष्ट भाषाशैलीको प्रयोग बिनाको घटना अखबारी लेखन हुन्छ लघुकथा हुँदैन। कतिपय लघुकथाकारहरूले घटना जोर्नुलाई मात्र लघुकथा हो भन्ने ठानेका छन्। यो बुझाइ मानक लेखनको बाधक हो। यो सोचबाट पाठकहरू पनि अछुतो छैनन्। अलि सशक्त घटना वर्णन गरिएको पाइए त्यसको बुनाइ वा खिपाइतर्फ कुनै ध्यान नदिई लघुकथाकारलाई अनावश्यक रूपमा हौस्याउने पाठकीय कार्यले पनि लघुकथाकारको लेखकीय कार्यमा प्रत्यक्ष परोक्ष नकारात्मक प्रभाव पारेको छ भन्न गाह्रो पर्दैन। यसैले लघुकथाकार र पाठकले पनि सशक्त घटनाको भाषिक खिपाइ लघुकथा हो भन्ने बुझ्नु जरुरी छ।



लघुकथामा कथ्यका आधारमा भाषिक प्रयोगको छनोट हुनुपर्छ। ग्राम्य यथार्थका लागि नागर भाषाको प्रयोग सुहाउँदैन र नागर यथार्थका लागि ग्राम्य भाषाको प्रयोग उपयुक्त हुँदैन। यस्तै कालिक यथार्थमा पनि यही हो। आजको आधुनिक समाजमा प्रयुक्त भाषाको प्रयोगले भानुभक्त कालीन विषयलाई न्याय गर्न सक्दैन भने आधुनिक समाजको चित्रणमा भानुभक्त कालीन भाषिक प्रयोगले जीवन्तता दिन सक्दैन। यस्तै लघुकथाकारले लघुकथामा भाषिक प्रयोग गर्दा स्थानिक यथार्थतालाई पनि ध्यान दिनुपर्छ। डोटीको सन्दर्भमा लघुकथा लेख्दा र काठमाडौंका सन्दर्भमा लघुकथा लेख्दा एकै भाषिक ढबको प्रयोग हुनुहुँदैन किनकि स्थानिक विशेषताअनुसार भाषिक ढाँचाकाँचा धेरैथोरै फरक हुन्छ। घटना घटेको ठाउँअनुसारको भाषिक प्रयोग गर्दा कथनले विश्वसनीयता र प्रभावकारिता पाउँछ।

लघुकथाकारले लघुकथाको भाषा छनोट गर्नु अगाडि लघुकथामा प्रयोग गर्न लागिएको पात्रको जात, जाति, पेशा, धर्म, सम्प्रदाय, आर्थिक स्थिति, शैक्षिक स्थिति आदि वर्गीय परिवेश बारे निकै गहिरिएर अध्ययन गर्नुपर्छ। घटनालाई बोक्ने पात्रको वर्गस्थितिअनुरूपको भाषा प्रयोग नहुँदा पनि लघुकथाले सफलता पाउँदैन। पात्र संस्कार अनुकूलित भाषा सफल लघुकथा लेखनको अपरिहार्य सर्त हो। यति भन्दाभन्दै पनि लेखकको सोच, उसको बौद्धिक स्तर र सामाजिक-सांस्कृतिक स्थिति आदिको प्रतिच्छया भने लघुकथाको भाषाप्रयोगमा परेको हुन्छ।

### ७. लघुकथाको शैली

सिर्जनाका सन्दर्भमा भाषा काया हो भने शैली त्यही काया सजाउने श्रृङ्गार प्रसाधन हो। यसले अनुभूत विषयलाई सजाई अभिव्यक्तिलाई धारिलो बनाउँछ। शैली के हो भन्ने सन्दर्भमा समालोचक मोहनराज शर्मा भन्छन् –

“रचनाकारको यस्तो विशिष्ट रचनाप्रकार वा अभिव्यक्तिलाई शैली भनिन्छ जसमा भाषिक एकाइको सौन्दर्यबोधक समुच्चय हुन्छ र भाषा एवं विषयका दृष्टिबाट विचलन हुन्छ” (शर्मा, २०५०, पृ. ४२)।

लघुकथामा विधागत कला र लेखकीय कला दुबैको महत्त्व छ। लघुकथा लेखनको आफ्नै विशिष्ट टेक्निकल पाटो छ। त्यो टेक्निकल पाटो नै लघुकथाको विधागत कला हो। विधागत कला भनेर यहाँ विधागत संरचनातिर इङ्गित गर्न खोजिएको हो। विधागत कलालाई केन्द्रमा राखी लघुकथाकारले लघुकथामा आफ्नो लेखकीय विशिष्ट कलालाई प्रवेश गराउँछ। लेखकीय कला भन्नु नै लेखकीय शैली हो। लेखक सापेक्ष हुने लेखकीय शैली लेखकको लेखन पहिचान वा सम्पत्ति हो। कुशल लेखकले लघुकथाको विधागत कलाको परम्परागत धारलाई मोड्न सक्छ। हिजो पूर्णप्रसाद ब्राह्मणभन्दा अगाडिको लघुकथाको लेखनधार एक किसिमको थियो तर त्यसलाई लघुकथाकार ब्राह्मणले मोडिदिए। क्रमशः आजसम्म आइपुग्दा पूर्णप्रसाद ब्राह्मणले बसालेको लेखनधार पनि मोडिँदै गएको छ। प्रगतिशील लेखक आए, यथार्थवादी लेखक आए, आदर्शवादी लेखक आए, हिजोको समाज र चेतनास्तरमा पनि परिवर्तन आयो, विषय बदलिए अनि लघुकथाको विधागत कलामा पनि धेरैथोरै बदलाब आए। यसरी विधागत कलामा परिवर्तन आउनु विधागत जीवन्तताको द्योतक हो। लघुकथामा नवीन शैली भित्रिनुपर्छ र नवीन शैलीको सधैं स्वागत पनि गर्नुपर्छ। परम्परित शैलीलाई मात्र लघुकथाको लेखनशैली भनी रुढ बनाउनु हुँदैन। शैलीगत रुढता विधा विकासको बाधक हो।

शैली समयानुकूल फेरिइरहन्छ भन्ने प्रसिद्ध लघुकथाकार विनय कसजू लघुकथामा शैलीको महत्त्व बारे साहित्यकार नारायण तिवारीसँगको अन्तर्वार्तामा भन्छन् – “लघुकथा ललित अभिव्यक्तिको उत्कृष्ट रूप हो। .... सफल लघुकथाले शैलीको प्रखरता खोज्छ, विषयवस्तु मात्र होइन।”

लघुकथा लेखनमा शिल्पयोजनाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। शिल्पयोजना भनेको कथ्य र लक्ष बिचको जोडक हो। लघुकथामा लघुकथाकारले विशिष्ट शिल्प योजनाको तर्जुमा गर्नुपर्छ तर शिल्पसज्जाका नाममा शिल्पाधिक्य प्रयोग गर्नु

उपयुक्त होइन । शिल्पको अधिक र चरम प्रयोगले लघुकथाको मूल कथ्यलाई हानि पुऱ्याउँछ । शिल्पको स्वभाविक प्रयोग लघुकथाको स्तरीयताबृद्धिको सोपान हो । अर्को कुरा कथानकको विविधताले शिल्प विविधताको माग गर्छ । जस्तै ठिक्क मात्राको आभूषणले नारीको रूपाकर्षणलाई बृद्धि गर्छ तर एउटी नारीको शरीरमा दश किलोको स्वर्ण आभूषण लगाइदिए त्यसले अनाकर्षण ल्याउँछ ।

एउटै कथानकलाई पनि फरक फरक शिल्पको उपयोग गरी सजाउन सकिन्छ । यसरी सजाउँदा लघुकथाको रूपगत आकर्षणको स्वादमा भने फरक पर्छ । एकै कथानकमा शिल्प विविधताको उपयोग नेपाली लघुकथामा खासै भित्रिएको छैन । आख्यानशिल्पी मोहनराज शर्माले भने एक कथानकमा दुई शिल्पको प्रयोग गरेर लघुकथा लेखेको देखिएको छ तर उनले पनि एक घटनामा मात्र यस्तो प्रयोग गरे । यो प्रयोग लघुकथा लेखकका लागि उपयुक्त लेखन आधार हुने ठानी उदाहरणका रूपमा यहाँ उद्धृत गरिएको छ । हेरौं –

### प्रयोग १

#### दुःखको मूर्ति

सेते गरिब गाउँले ठिटो थियो । उसको बाबु धन कमाउन घरखेत बेचेर लाहुर गएको थियो, उतै कतै बिलायो । घरमा आमा मात्र थिइन् । उनी पनि बुढ्यौली र रोगले गलेर थाङ्नामा लडिरहन्थिन् ।

सेतेसँग हातमुख जोर्ने कुनै उपाय थिएन । ऊ रोजै बिहान वनमा जान्थ्यो, दिनभरि गिट्ठाभ्याकुर बटुल्थ्यो र बोरामा खाँदेर साँभ घर फर्किन्थ्यो । अनि त्यसलाई राम्ररी पकाएपछि पहिला आफ्नै हातले आमालाई ख्वाउँथ्यो र त्यसपछि उब्रेको आफूले खान्थ्यो । त्यति खाएर पनि उसलाई भोलिपल्ट वन आउजाउ गर्ने जाँगर चल्थ्यो ।

एक दिन वनमा पुग्दा उसको हंसले ठाउँ छोड्यो । डरले उसका निधारभरि चिटचिट पसिनाका दाना उछे । सधैं गिट्ठाभ्याकुर खोसिने ठाउँमा त बाघको बथानै आएर लडिबुडी खेल्दै थियो । त्यो देखेर डरले थरथर काम्दै ऊ त्यहाँबाट साससम्म नफेरी भाग्यो ।

दौडिँदादौडिँदा सुरक्षित ठाउँमा आइपुगेपछि थकाइ मारन ऊ छेउको तुलो ढुङ्गामाथि थक्क बस्यो । बसेपछि आमालाई के ख्वाउने भन्ने चिन्ताले उसलाई घमलड्ङ छोप्यो । त्यही सुर्तामा रुमल्लिरहेका बेला उसका आँखा अलि पर भ्याप्पभुप्प उब्रेका च्याउमा परे । उसले खुसी भएर च्याउ टिप्यो, पातमा बेरेर धोक्रामा हाल्यो र खुसीखुसी घरको बाटो ततायो ।

सेतेले मिठो गरी च्याउ पकाएर सधैंभैँ पहिला आमालाई खुवायो । खाएको एक छिनपछि नै उनले फुस्रा आँखा पल्टाइन् र बल्लतल्ल भनिन्, “च्याउ त बिखालु रैछ बाबु, तँ नखाएस् ।” यति भनेर उनले सधैंका लागि आँखा चिम्लिन् ।

आमाको त्यो हबिगत देखेर सेते अवाक् भई दुःखको मूर्तिसरह उभिरह्यो ।

### प्रयोग २

#### दुःखको मूर्ति

सेती परीलोककी सुन्दर परी थी । कसैसँग लहसिएको शङ्कामा उसका बाबुले उसकी आमाका पखेटा काटिदिएको थियो र सजाय पाउने डरले बेपत्ता भएको थियो । त्यहाँदेखि थलिएर आमा सुनजल्पे महलमा ओच्छ्यान परेकी थिइन् ।

परीलोकका वैद्यले रोजै एउटा तारा ख्वाउनसके पखेटा फेरि पलाउँछन् भनेको हुँदा सेती रोजै साँभ आकाशतिर उड्थी र नजिकको एउटा तारा टिपी पोल्तामा राखेर फर्किन्थी । धोइपखाली गरी चाँदीको रिकापीमा राखेर पहिला आमालाई

ख्वाउँथी अनि बाँकी रहेको आफू खान्थी । यसबाट ऊ भोलिपल्ट आकाश आउजाउ गर्ने तागत पाउँथी ।

एक साँभ सेती आकाशमा पुग्दा ग्रहणले चन्द्रमालाई गाँजेका कारण उसको मुख मलिन भएकाले चारैतिर बाक्लो अँध्यारो फिजिएको थियो । दुष्ट ग्रहणका डरले ताराहरू पनि कताकता लुकेका थिए । उदास भएर ऊ रित्तो हात फर्किन लागी ।

परीलोक र आकाशको दोसाँध अन्तरिक्षमा आइपुगेर उसले एकै छिन थकाइ मार्ने सुर गरी । बस्नासाथ आमालाई के खुवाउने भन्ने चिन्ताले उसलाई पिरोलिहाल्यो । त्यसै बेला उसले सामुन्ने धिपधिप गरेर निभ्न लागेका थुप्रै भकुन्डा देखी ।

खुसी हुँदै एउटा भकुन्डो लिएर ऊ महलमा फर्की । भकुन्डो आफैँ तातो भएको हुँदा उसले चाँदीको रिकापीमा राखेर आमालाई खुवाई । खाल्गलतै आमाको शरीर चिरिक्कचिरिक्क चिरिन र पटपटी फुट्न थाल्यो । हिक्कहिक्क गर्दै आमाको मधौरु बोली काढिन्, “त्यो तारा थिएन नानी, विध्वंश गरिहिँदने पुछेतारा थियो । तँ नखाएस् ।” यति भनेर उनी क्षतविक्षत भई हराइन् ।

आमाको त्यो हबिगत देखेर सेती अवाक् भई दुःखको मूर्तिसरह उभिरही ।

(यी दुई लघुकथा मोहनराज ‘शर्माको जोडी लघुकथा दुःखको मूर्ति : प्रयोग र प्रष्टीकरण’ भन्ने सम्प्रेषण अङ्क १९, २०७४, भाद्रमा प्रकाशित लघु आलेखबाट साभार गरिएका हुन् ।)

यी दुई लघुकथामा भिन्न भिन्न कथाशिल्पको प्रयोग भएको छ । पहिलामा यथार्थवादी शैली छ भने दोस्रामा स्वैरकाल्पनिक शैली छ । यी दुई लघुकथाको सारमा भने कुनै फरक छैन । यी दुई लघुकथालाई २/२ सय शब्दको संरचनामा लेखेर लघुकथाकार शर्माले यहाँ अर्को प्रयोग पनि गरेका छन् । यस्ता शैलीगत प्रयोगहरू नेपाली लघुकथामा हुनु आवश्यक छ । यस्ता खाले प्रयोगले लघुकथाको विधागत विकासमा टेवा पुऱ्याउँछ ।

#### ट. कथोपकथन/सम्वाद : शैलीको एउटा विकल्प

कथोपकथन/सम्वाद शैलीको एउटा विकल्प हो । यो जति नाटकका लागि अपरिहार्य हुन्छ त्यति लघुकथाका लागि अपरिहार्य भने होइन । उपन्यास र कथामा यसको भूमिका बढी भए पनि लघुकथामा यसको प्रयोगको स्वल्पता रहन्छ । सम्वाद बिना पनि लघुकथा लेख्न सकिन्छ । वर्णनात्मक शैलीको उपयोगबाट लेखिएका लघुकथा पनि उत्कृष्ट छन् तर हाल सम्वाद प्रधान लघुकथा लेख्ने प्रचलन बढ्दो छ । सम्वाद प्रधान लघुकथामा भनाइको तीक्ष्णता रहने भएकाले यस्ता लघुकथाप्रति पाठकको आकर्षणसमेत देखिन्छ । यसको उपयोगले लघुकथालाई थप प्रभावकारी र जीवन्त बनाउन मद्दत गर्छ । यो लघुकथा निर्माणका लागि मुख्य उपकरण नभई सहयोगी वा ऐच्छिक उपकरण हो ।

लघुकथामा सम्वाद छोटो, छरितो र कसिलो हुनुपर्छ । लामा र भद्दा सम्वादले लघुकथालाई क्षति पुऱ्याउँछ । लघुकथामा सम्वादको उपयोग गर्दा सरलता माथि ध्यान दिनुपर्छ । पात्र जुन वर्ग र समुदायको छ त्यसै अनुरूप उसलाई सम्वाद बोलाउनुपर्छ । पात्रको शैक्षिक स्थिति, आर्थिक स्तर, सामाजिक हैसियत, स्वभाव, उमेर, उसले मान्ने धर्म तथा रीतिस्थिति, पेसा आदिलाई पनि ध्यानमा राखेर कथोपकथन तयार गर्नु आवश्यक छ । लघुकथाको पात्रद्वारा अपनाएको सम्वाद जीवन्त, सटीक र समयानुकूल हुनु अनिवार्य छ ।

पात्र र परिस्थितिको सघन द्वन्द्वले लघुकथालाई जीवन्त बनाउँछ भने सम्वादले लघुकथामा बलियो द्वन्द्वको सिर्जना गर्न मद्दत गर्छ । आख्यान विधाका उपन्यास र कथा प्रविधाको चरित्र चित्रणमा सम्वादले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ तर लघुकथामा पात्रको चरित्रगाथाको निर्माण नहुने भएकाले यसको भूमिका रहन्न । लघुकथामा कौतूहलको सिर्जनाका लागि भने बलियो सम्वादको उपयोग प्रभावकारी ठानिन्छ ।

#### ५. लघुकथामा द्वन्द्व :

विभिन्न स्वार्थ बिचको टक्कर द्वन्द्व हो। यसको खास उत्पत्ति थलो भनेको मानव समाज नै हो। हुनत यो सबै प्राणीमा हुने प्रवृत्ति हो तर सचेत प्राणी विशेषलाई महत्त्व दिँदा यसको उत्पत्ति थलो मानव समाज भनिएको हो। समाजमा वर्गीय विषमताले यसको सिर्जना गर्छ। साहित्य पनि समाजकै प्रतिच्छया भएकाले त्यसमा पनि द्वन्द्वको सिर्जना भेटिन्छ। साहित्यका विशेषतः नाटक र आख्यानमा द्वन्द्वको सिर्जना गरिन्छन्। द्वन्द्वले कृतिको प्रभावकारितालाई निकै माथि उठाउँछ। द्वन्द्व लघुकथामा पनि आउँछ। छोटोमा प्रभावकारी प्रस्तुति दिनु पर्ने हुँदा लघुकथालाई सघन द्वन्द्वले बढी नै सघाएको हुन्छ।

द्वन्द्व आन्तरिक र बाह्य हुन्छन्। आन्तरिक द्वन्द्व पात्रका मनभित्र खेल्ने हुँडलो हो। बाह्य द्वन्द्व पात्र पात्र बिच हुने द्वन्द्व हो। यो पात्र र समाजका बिच पनि हुन्छ। बाह्य द्वन्द्वलाई स्थानिक, कालिक र पारिस्थितिक भनेर पनि छुट्याउन सकिन्छ। समाज समाज बिचको टक्कर स्थानिक हो भने पुस्तान्तरले ल्याउने द्वन्द्व कालिक हो। यस्तै दुई विपरीत परिस्थिति बिच हुने द्वन्द्व पारिस्थितिक हो।

साहित्यमा द्वन्द्वको भूमिका छ तर द्वन्द्व मुख्य तत्त्व हो या होइन भन्नेमा भने मतभेद छ। कसैले द्वन्द्वलाई मुख्य भनेका छन् भने कसैले सहायक तत्त्व मानेका छन्। यसलाई सहायक तत्त्व मान्नेहरूले यसको उत्पत्ति पात्र र कथानकमा हुने तर्क अघि सारेका छन्। प्रसिद्ध समालोचक मोहनराज शर्माले द्वन्द्वलाई लघुकथाको अनिवार्य तत्त्वका रूपमा गणना गरेका छैनन्। उनको धारणा यस्तो छ –

नवीन मान्यताअनुसार यो (द्वन्द्व) पात्र र परिवेशसँग सम्बद्ध हुन्छ। पात्र तथा परिवेशको संयुक्त व्यवहारका रूपमा प्रतिफलित हुने हुँदा यसको गणना स्वतन्त्र तत्त्वमा गरिदैन। (शर्मा, २०७८, पृ. ३५१)

अन्तमा, लघुकथाका यी उपकरणहरूले लघुकथाको निर्माण गर्छन्। यी उपकरणहरू महत्त्वपूर्ण छन् तर राम्रो लघुकथा लेखिन यी उपकरणका अतिरिक्त लेखकको लेखन प्रतिभाको आवश्यकता पर्छ। यदि लेखन प्रतिभा छैन भने यी उपकरणहरूको जोडजाड मात्रले लघुकथामा मानकको उदय हुँदैन। एउटा राम्रो लघुकथाकारले यो कुरा बुझ्नु पर्छ कि सिद्धान्त भनेको एउटा सूक्ष्म सङ्केत मात्र हो, एउटा परिपूर्ण लेखनका लागि यो सङ्केत मात्र काफी छैन।

#### सन्दर्भ सूची

- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०७२), *लघुकथा : स्वरूप र अभिलक्षण*, मधुपर्क (४८/५५५), पृ. १६-१९।  
निशान्तर (२०१९), *लघुकथा : रचनाविधान और आलोचना के प्रतिमान*, लघुकथा कलश अङ्क ३, पृ. १९६।  
शर्मा, मोहनराज (२०५०), *कथाको विकास प्रक्रिया*, काठमाण्डौ : साभा प्रकाशन।  
शर्मा, मोहनराज (२०५९), *नेपाली लघुकथा सिद्धान्त र विश्लेषण*, समकालीन साहित्य (१२/४६), पृ. १-१४।  
शर्मा, मोहनराज (२०७२), *समकालीन लघुकथा बहुलवादी प्रवृत्तितर्फ उन्मुख देखिन्छ*, मधुपर्क (४८/५५५), पृ. ४१-४३।  
शर्मा, मोहनराज (२०६३), *समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग*, काठमाण्डौ : अक्सफोर्ड इन्टरनेशनल पब्लिकेशन, अनामनगर।  
शर्मा, मोहनराज (२०७८), *समालोचनाको नयाँ कोण*, काठमाण्डौ : ओरियन्टल पब्लिकेशन हाउस, बागबजार।  
श्रेष्ठ, दयाराम (२०५६), *नेपाली लघुकथाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि तथा स्वरूप*, मधुपर्क, (३२/३६२), पृ. १३-१६।  
सुवेदी, राजेन्द्र, सम्पा. (२०५१), *स्नातकोत्तर नेपाली कथा*, ललितपुर : साभा प्रकाशन।  
सुवेदी, राजेन्द्र, (२०७२), *लघुकथाको परिचय : विकास र वर्तमान परिप्रेक्षमा*, मधुपर्क (४८/५५५), पृ. ८-११।